

NAGY ENDRE

STRUKTÚRA ÉS IDEOLÓGIA

Válasz bírálóimnak

Némileg indignálódva olvastam Kolosi Tamás válasszerűségét, amelyet „A skizma összefoldozása” című tanulmányomra írt.¹ Nem lenne semmi rossz érzés bennem, ha azt mondaná, hogy: a) nem tartja legitim eljárásnak azt, hogy lényegében egyetlen tanulmányát életművéből kiszakítva elemzem; b) ilyen és ilyen kijelentéseiből hibásan következtetek arra, hogy egyenlőtlenség-elmélete premarxista egyenlőségi ideológiát takar; c) bizonyos tanulmányainak, kijelentéseinek intencióját félreértem, mert ezt és ezt elmulasztottam figyelembe venni.

Ha ilyen típusú kijelentésekben fogalmazna, számomra mindez elfogadható lett volna akkor is, ha esetleg az ellenvetések nem győztek volna meg, mert ebben az esetben a szövegértelmezésemmel szembeni kifogásai szenttelének, objektívek, tárgyilagosak lettek volna. Ezzel szemben azt kellett olvasnom, hogy én ad a) elhallgatok dolgokat, hogy ad b) denúciállok, hogy ad c) szándékosan hamisítok, sőt szokásom szerint hamisítok. Kolosi tehát nem produktumom tárgyszerű, személytelen kritikáját adja, hanem személyemet támadja, tudományos hecsületeségemet vonja kétségbe. Ezt mindenképpen vissza kell utasítanom. Újraolvasva saját írásomat, szubjektíve megértem Kolosi felszisszenését is, mert kétségtelen, kritikám utólag számomra sem túlságosan szimpatikus. Ennek az a magyarázata, hogy a szerző igazában véve – mint tanulmánya bevezetőjében írta – saját nézetei tisztázására törekedvén, az övétől nagyon eltérő paradigmában mozgó elméletet támad meg. Harcmódora olyan, hogy lecsap az ellenfél minden vélt vagy valóságos gyengeségére, buzgón kibontja az egyes kijelentések rejtett implikációit, s végeredményben a kritizált tanulmányt olyan olvasatát adja, amelyre a szerző az Arany János-i fordulattal válaszolhat: „gondolta a fene”. Csakhogy ilyen, „gondolta a fene” interpretációkkal van tele a tudománytörténet, mert – s ezt nyomatékosan szeretném kiemelni – minden írásmű elvileg korlátlan interpretációs lehetőséget rejt magában, amelyeknek az autenticitás szempontjából kétségtelenül van bizonyos (többnyire nagyon elasztikus) határa, de az alapos interpretációk többnyire túlmennek a szerző által vélt értelmén. Hogy csak egyetlen közismert példát mondjak: képzeljük el, mit szolt volna Hegel Marxnak az ő államjogát vitriolos *tónusban* (amihez képest az én tónusom valóságos esti gyermekmese) szétcincáló bírálatához, ha olvashatta volna. Úgy képezem, hogy keményen visszautasította volna Marxnak azt az állítását, hogy rendszere lényegéből fakadóan a porosz állam igazolása.² De biztos vagyok benne, hogy azért nem minősítette volna rágalmazásnak Marx tételét. Úgy gondolom ezért, hogy mindenki, aki bármely szellemi termékét a nyilvánosság elé ter-

jeszti (legyen az mellesleg regény, film, szobor stb.), pszichikailag fel kell készülnön arra, hogy „gondolta a fene” értelmezésekkel fog találkozni, s ezek nemcsak szimpatikusak, hanem akár eredeti intenciójától eltérőek is lehetnek. Más oldalról persze ez azt is jelenti, hogy a leírt szó veszélyes és következményekkel jár, amelyekért bizonyos fokig felclős az ember. E sorok írója előtt mindig és most is T. S. Eliot komor figyelmeltetése lebeg, aki azt mondja: „És minden vers egy sírfelirat.”

Mielőtt a főbb vitapontokra rátérnék, legyen szabad néhány szót szólnom arról, hogy egyáltalán miért is foglalkoztam 1986-ban Kolosi szóban forgó tanulmányával. A társadalmi struktúra nem tartozott kutatói érdeklődésem körébe, s csak a hetvenes évek vége felé, amikor eszmetörténeti kutatásaimban a magyar szociológiatörténet múlt századi, századeleji történetével foglalkoztam, buktam bele egy első pillanatban csupán az államszervezet átalakításával kapcsolatos közigazgatási problémába, amelynek átgondolása a korabeli magyar társadalmi struktúra vizsgálatához vezetett el. A konkrét probléma a kiegyezéskori központi kormányzat és önkormányzat viszonyában keletkezett, s "a közigazgatás államosítása" körüli harcban kulminált. A furcsa kifejezés azt a kérdést öleli fel, hogy vajon a vármegyei hivatalnokokat a vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűlése válassza-e meg, vagy pedig a belügyminiszter nevezze ki. A küzdelem egyre inkább az államosítás hívei javára dőlt el, olyannyira, hogy 1914-ben már a vármegyei állásoknak több mint a felét ki-nevezéssel töltötték be. Ezzel párhuzamosan lejátszódott egy másik folyamat is, nevezetesen a vármegyei tisztviselői állások számának lassú növekedéséhez képest az állami (tehát a miniszteriális és dekoncentrált) hivatalnokai pozíciók növekedési dinamikája szignifikánsan erőteljesebb volt.

A folyamatot, mely a vármegyei „ősi jogainak” megcsorbítását jelentette, szenvedélyes parlamenti, publicisztikai és szakirodalmi csatározások kísérték, melyekben egyfelől az ősi magyar államalkotó géniusz legszebb virágának elhervasztása fölötti szomorú tárogatóhangot csendítették, másfelől száraz jogdogmatikai fejtegetésekben vitatták, hogy technikailag mi a helyes viszony centralizáció és decentralizáció, az önkormányzati és a bürokratikus végrehajtás között. A polgári radikálisok voltak egyedül (vagy nem egyedül) azok, akik a harcot az osztályharc perspektívájában szemlélték, s volt köztük olyan, aki a küzdelmet egy osztályon belüli két csoport bajvívásának tekintette.³

Nos, ez a helyzet volt az, ami további vizsgálódásokat igényelt. A korabeli társadalom történetével foglalkozó szerzők – így Berend T. Iván, Ránki György (akik a gazdaságtörténeti műveikben gyakorta kitértek az osztályviszonyokra is)⁴, Hanák Péter⁵, Erdei Ferenc⁶ – e problémát közelebbről nem vizsgálták, Bibó István⁷ pedig, aki sokat foglalkozott a közigazgatással és típusaival, érzékelte a magyar közigazgatás „meghasonlását”, de struktúraelméleti szempontból nem vizsgálta. Végül is az elméleti megoldást, azaz a magyarázatot arra, hogy a közéleti, irodalmi, politikai harc ágensei mögött milyen struktúraképződmények s ezeknek milyen érdekei álltak, Max Webernél találtam meg egy olyan fogalom elemzése révén, amelyre nálunk se akkor, se azóta sem ügyelt fel senki. Ez a fogalom a *szociális osztály* –, bár maga Weber a kifejezést csak egyszer, legfeljebb egy fél oldalas szövegben használja⁸,

de a többi írását is átvizsgálva meggyőződtem arról, hogy e fogalom mindenütt működik (különösen a vallásszociológiában), ahol Weber a piacgazdaság talaján létrejöhethető rendies képződményekről értekeznek. A szociális osztály ugyanis olyan modern képződmény, amely tagjainak empirikus vagy elméleti képzettsége, valamint a más szociális osztályokkal való tipikus intergenerációs mobilitása révén a járadékos és szerzési osztályokétól elkülönült érdekhelyzetet testesít meg. A szociális osztály a rend után második helyen áll legtávolabbra a piactól. A modern diplomásokat Weber azért tartja rendies vonással bíró osztálynak, mert az a tény, hogy bizonyos állásokat diplomával igazolt képzettséghez kötnek⁹, távolabb viszi őket a munkapiacra zajló harcoktól. Átkentettem néhány alapmunkát, amely Weber osztályelméletével foglalkozik (Bendix, Giddens, Parkin, Barbalet¹⁰), valamint olyan szerzőket, akikre Hanák és Erdei támaszkodott (Bourdieu, Hajnal¹¹) s magam is megkíséreltem a szociális osztály új interpretációját adni.¹² Mindezek alapján a közigazgatás államosítása kapcsán felvetődött társadalomstrukturális problémára olyan választ találtam, mely szerint: 1. az állami közigazgatás lényegében szociális osztálynak tekintendő (ahová Weber sorolta a *Beamtentumot*); 2. a vármegyei tisztviselők viszont poszthonorációrok, akik elveszített földbirtokukból fakadó, tulajdoni alapú rendi hatalmukat a "hivatal-feudumon" keresztül átmentették; 3. a poszthonorációrok közelebb állnak a rendhez, mint a szociális osztályt alkotó hivatalnokosztály; 4. a közéleti-politikai harc tehát az eltérő osztályhelyzetből és az ebből következő eltérő érdekirányból fakadt.¹³

Eredményeimet alkalmam volt Szécsényben egy történész konferencián (ahol éles elutasításban részesült egyesek részéről, mivel nem tartották kielégítőnek a bizonyító anyagot) és egy osztrák–magyar történész kerekasztal-konferencián (ahol némi figyelmet keltett) kifejezni.¹⁴ Megoldásom, amit javasoltam, úgy látom, elfelejtődött, bár találkoztam olyan, a Hajnal-körhöz tartozó történésszel, aki támaszkodott rá.

Mindezt azért tartottam szükségesnek előrebocsátani, mert így talán érthetővé válik a motívum, ami után Kolosi válaszlevelében érdeklődik s ami valójában mozgatott, amikor – nem győzöm hangsúlyozni! – 1986 tavaszán Kolos bíráló tanulmányomat végül is megírtam.

Időközben ugyanis (1982-től) részt vettem nyári falukutató táborokban, ahol néhány fiatal kutató és egyetemista segítségével a helyi tanácsi rendszer és helyi politikai döntési mechanizmus szerkezetét és dinamikáját igyekeztem megragadni. Ugyanekkor bekapcsolódtam a Dunántúli Tudományos Intézet által Bólyban már korábban megkezdett kutatásokba, amelyeket "megfejttem" ezzel a politikai szociológiai aspektussal. Nos, ezek a kutatások voltak azok, amelyek megintcsak nem engedtek eltérülni a strukturális problémáktól, hiszen a triviális nyomozófolyamat (a szimbolikus döntéshozóktól a valóságosak felé) kikerülhetetlenül elvezetett ahhoz a kérdéshez, hogy van-e és ha van, milyen is a magyar társadalom osztályszerkezete. Tagadhatatlan, hogy ez az aspektus, amelyből kiindultam, annyiban eleve „torzult” szemléletű, hogy – mivel azokat akarja megragadni, akik politikai cselekvésre „ragadtatják” magukat és nem pusztán statisztikailag megragadható halmazok – természetesen hajt egy olyan belátás felé, mely szerint a társadalmi struktúra

kutatásában az a releváns probléma, hogy melyek azok a társadalmi – maradjunk a semleges kifejezésnél – csoportok, amelyek társadalmi-politikai cselekvésre legalább *potenciálisan* képesek, azaz amelyek – marxi terminussal – „magáértvalóvá” válnak vagy legalább reálisan válhatnak. Vagyis kiinduló érdeklődési szempontom által sodortattam oda, hogy szembekerüljek a Kolosiféle rétegződésvizsgálatokkal, mert ebből a megközelítésből elengedhetetlenül adódott az a következtetés, amit Róna-Tas Ákos helyesen így fejez ki: „A probléma Kolosinál ott van, hogy a nominális csoportok esetleges előrelépése reálissá csak a társadalom működésének alapján, vagyis egy struktúrákép alapján értelmezhető.”¹⁵ (Azzal persze nem értek egyet, amit Róna-Tas később mond, tudniillik, ilyen struktúrákép nem volt, hiszen elég Szelényi és Konrád a hetvenes évek közepén megjelent könyvére utalni.)

Maguk a kutatások, a rengeteg dokumentumelemzés, az 1985-ig készített (nagyon nehezen tudom most pontosan megbecsülni, de kb. 80–100) interjú nyomán olyan kép rajzolódott ki előttem a helyi és a mögötte láthatatlanul mindig jelenlévő makrotársadalomról, ami arról győzött meg, hogy a korabeli magyar társadalomra is alkalmazandó a weberi szociális osztály fogalma, mert itt – Marx felfogása szerint – „közönséges” osztálytársadalom van, Weber szerint pedig „közönséges” rendies társadalom. A kutatásokban igen jól hasznosíthatóknak bizonyultak Pierre Grémion francia szociológus empirikus vizsgálatai a francia helyi notabilitásokról és bürokratákról¹⁶, aki nagyon alaposan igyekezett feltárni a helyi hatalom cselekvési rendszerét, amire én is törekedtem, s fogalmi alkalmazását számomra megkönnyítette az a tény, hogy a francia közigazgatás erős centralizáltsága miatt talán legközelebb állt a szocialista közigazgatáshoz.

Kutatásaim nyomán a társadalmi struktúráról előttem kirajzolódó kép dióhéjban a következő volt.

Az úgynevezett szocialista társadalom alapvetően osztálytársadalom, és az alapvető osztályok szociális osztályok. Osztályok, mert – Marxban gondolkodva – a termelési és létfeltételek tulajdonlása egyenlőtlenül oszlik el a társadalom tagjai között. Marxnál, mint közismert, a termelési eszközök előzetes elosztása „okozza” azt, hogy az értéktöbblet szétoszlik földjáradékra, profitra és munkabérre, amire a járadékos, a tőkés és a bérmunkás osztály épül. A kapitalizmusban az előzetes szelekciós mechanizmus a piac, ez azonban a szocializmusban nem működik. Helyette a termelési feltételek szétosztását az uralmat és az uralom realizálásának eszközeit monopolizálók, tehát az erőszak-eszközöket is kezükben tartók végezték el. Egyfelől vannak, akik a termelési eszközöket elsajátítják (anélkül hogy *jogilag* tulajdonosai lennének), és másfelől vannak olyanok, akik a termelési feltételektől el vannak választva. Ezért a szociális osztály fogalmát kétfelé kell bontani, noha Weber csupán a tulajdonos és szerzési osztályoknál különböztetett meg *pozitív* és *negatív* privilegizált osztályokat. A pozitív és negatív privilegizált szociális osztályok létrejötté a szocializmus terméke. A pozitív privilegizált szociális osztályokhoz azok tartoznak, akik ténylegesen állami vagy közösségi tulajdon felett diszponálnak, tehát a javak mozgása fölött döntési hatalommal rendelkeznek. Helyi szinten ezeket neveztem – Grémion nyomán – notabilitásoknak. Községi szinten

ten (attól függően, hogy mekkora a község) a tanács elnöke, a tsz-elnök, a szakszövetkezeti elnök, a költségvetési üzem vezetője, a ktsz elnöke, akármilyen üzem vezetője, a tanácsi intézmények vezetői (néha az iskolaigazgató), az állami gazdaság vezetője stb. ténylegesen elsajátítják a vezetői pozíciókat, s kezükben egyesítik a gazdasági, politikai, kulturális-kommunikációs hatalmat. A megyei, illetve országos redisztribúció ernyője alatt reciprokatív csatornát építenek ki egymás között, melyben pénz, telek, anyag és szimbolikus javak cirkulálnak. A járás (amíg volt) és a megye felé kinyújtják csápjaikat, beleakaszkodnak a megyei elosztás hálójába („kijárás”), megkeresve a megyei pártszervezet és tanácsi szervezet nagyobb notabilitásait; sőt olykor magasabb szintekre is eljutnak, s mind a megyei, mind a magasabb szinten patrónusokat keresnek, miközben kliensként rendelkezésükre állnak. Közöttük is szubtilis reciprokatív viszonyok szövődnek, aminck nem mond ellent, hogy magasabb és alacsonyabb státuszú egyének viszonyáról van szó. A gazdasági antropológiából ismeretes, hogy az egyébként kiegyensúlyozott reciprocitásba kivételes szabályok integrálódnak, amelyek például a fiatalabbak és idősebbek, nők és férfiak egyenlőtlenségét kodifikálják. Mindezek alapján úgy láttam, hogy a Szelényi-féle redisztribúciós modellt ki kell egészíteni egyrészt a vertikális redisztribúciós csatornába beépült, másrészt a megyei redisztribúciós piramis alatt kiépült, horizontális reciprokatív viszonyokkal. Ezt azért tartotam nagyon fontosnak, mert alapvetően éppen ezek a reciprokatív viszonyok konstituálták ennek a pozitíve privilegizált szociális osztálynak bizonyos mértékű kohéziós zártságát, ami rendies jellegét adta. Mint Weber-től tudjuk: minden politikai hatalom birtoklóinak köre hajlamos renddé válni. Nos, a helyi notabilitások politikai-hatalmi pozíciókat sajátítottak ki (még akkor is, ha az közvetlenül egy gazdasági egység vezetőjének pozíciója volt), patrónusaik pedig (akiket az utóbbi időben „vörös, fekete és zöld báróknak” neveznek) ugyanazt tették az országos pozíciókkal. A rend persze nem volt nagyon zárt, de a bejutás feltétele volt a konformitás a rendszerrel, ami helyben és időben változva, stílusban, konkrét követelményekben, jutalmazásban és szankcionálásban megdöbbentő tarkaságot mutatott. Emellett el kellett fogadni, hogy a kölcsönös függőségi viszonyok *személyes* jellegűek, ami ahhoz kellett, hogy érvényesülhessen – ha kell, a szakmai tudás és racionális megfontolások ellenében is – az, amit úgy fejeztek ki, hogy „elvtársak, ez politikai kérdés”.

Az egyik legérdekesebb sajátossága ennek a szociális osztálynak az volt, hogy nemcsak a redisztribúciós hierarchiában elfoglalt hely szerint strukturálódott, hanem *szektorálisan* is. A minisztériumok, országos főhatóságok és alsóbb szerveik horizontális szétválasztottsága (ami egyébként minden állami igazgatásnak sajátja) alapvetően rendies volt, mert még az ötvenes évek elején elhatározott fontossági sorrendet – Weberrel szólva: a társadalmi megbecsülés eloszlásának a rendjét – a politikai vezetés saját preferenciája szerint megállapította, ami alapvetően eldöntötte az egyes ágazatok költségvetési részesedését és az ágazatokhoz tartozók bérarányát. Közismert az infrastrukturális ágazatok maradékelvű részesedése, vagy az, hogy ugyanazon képesítéssel valaki többet keresett az egyik ágazatban, mint a másikban. Vagyis a ne-

gátíve privilegizált osztályokhoz tartozók (nagyjából: a bérből, fizetésből élők) helyzetének releváns determinánsa volt e szektorális beosztás.

Mindezek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy igazában véve a magyar társadalmi struktúra nem is annyira *társadalmi*, hanem (párt)*államszervezeti* struktúra. E nézetemben Gombár Csaba egyik tanulmánya erősített meg¹⁷, és erre utalt dolgozatomban az a megjegyzés, hogy spontán társadalmi szerveződés nélkül nem is lehet társadalmi struktúráról beszélni. Úgy láttam, hogy az emberek strukturális helyzetét alapvetően és először az határozza meg, hogy pozitíve vagy negatíve privilegizált osztályhoz tartoznak-e, ezen túl pedig az, hogy melyik szektorhoz. A nyolcvanas évek elején kibontakozó második gazdaság persze módosította a képet, de a szektorális determináció továbbra is fontos maradt (gondoljunk arra, hogy a vgm-ekbe való bejutást az üzemi vezetés tartotta kezében, vagy arra, hogy a gmk-k túlnyomórészt az állami vállalatokra „tapadtak”).

Mindezek alapján, úgy hiszem, belátható, hogy az 1986-os tanulmány szerzője nem – mint az ideológiakritikámat egyértelműen elutasító Andorka és Róna-Tas láthatólag véli – *jobbról* bírálta Kolosi koncepcióját, hanem – hogy nagamat is megcímkezzem – *balról*. A szerző tulajdonképpen Max Weberrel corrigált „revizionista” marxi állásponton állt. (Ha tetszik, az 1986-os tanulmány szerzője anticipálta Andorka mostani tanácsát, hogy „nem volna-e mégis célszerű visszatérni az osztályfogalomhoz”.¹⁸) A koncepció közel volt Szelényiék hetvenes évek közepi álláspontjához, bár több vonatkozásban túlmént rajta. Mindenesetre a kettő egy paradigmán belül van, mivel a szocialista társadalmat alapvetően mint osztálytársadalmat írja le. Ennek a paradigmának az eltérését az övétől Kolosi jól jellemzi a *Replika* 2. számában, Szelényivel foglalkozó fejtegetéseiben, amikor azt írja, hogy Szelényi a strukturális csoportok kontúrjainak elmosódottságát „egy új típusú osztályszerkezet kikristályosodásaként értelmezi, én pedig – mondja Kolosi – úgy vélem, hogy ezeket az inkonzisztens strukturális helyzetű csoportokat nem lehet osztályokként értelmezni”.¹⁹ Természetesen ezt a paradigmát akkor nyíltan képviselni nem lehetett, de empirikus verifikálásához pénzt nem lehetett volna kapni. Ezt Szelényiék sorsa jól példázta. E sorok írója a nyolcvanas évek közepén megpróbálta megpendíteni ezeket a gondolatokat empirikus kutatásairól írván, az *Új Forrásban*²⁰ és a *Szociológiában*²¹, de mikor az utóbbi folyóirat szerkesztője megüzente, hogy a cikk ideológiai szempontból a közölhetőség határán van, úgy döntött, hogy Kolosi negatív kritikája után lemond a pozitív kritika kifejtéséről (amit főntebb nagy vonásokban felrajzolt), mert publikálni úgysem lehetne. Egyébként az elnyert elméleti alapokon nyugodtan folytatta tovább a helyi hatalomra vonatkozó kutatásait.

Mármost egészében véve belátható, hogy amikor a szerző eljutott az előbb kifejtett álláspontra a nyolcvanas évek első felében, csak elutasítóan viszonyulhatott a Kolosi-féle rétegződéskutatások koncepciójához. Ha tetszik, mint erre Kolosi a válaszában ráértett, tényleg „előítéletesen”, vagy mint Kolosi fogalmaz, „előre elhatároztam, hogy mi a véleményem a kutatásairól”. De persze „előítéletem” nem Kolosi személyéheől táplálkozott, hanem abból, hogy nem tudtam elfogadni a sztálini „két osztály – egy réteg” formulának a rétegződés-

koncepció révén meghaladását, bár tudatában voltam – mint Andorka most írja –, hogy „aki réteget mondott, ezzel azt fejezte ki, hogy a magyar társadalom elemzésére nem tartja alkalmasnak” a sztálini formulát.²² De hát persze én, mint látható, pontosan az ilyen meghaladással nem értettem egyet, és kedvetlenül olvastam Kolosinak azokat a fejtegetéseit, melyekben pártkongresszusi állásfoglalásokat idézgetett arról, hogy nálunk csökkennek az osztályok közötti különbségek, vagy ha vannak is ilyenek, akkor ezek nem antagonisztikusak, hogy „napjainkban éljük az utolsó osztályjellegű eltérések megszüntetésének időszakát”.²³ Értettem én persze, hogy mindezzel a rétegződéskutatásokat akarta elfogadhatóvá tenni az akkori viszonyok között. Mégis: éppen ez az önlegitimáló törekvés sodorta Kolosit olyan elméleti pozícióba, amelynek alapjait én egy premarxista elvont egyenlőségeszményben véltem felfedezni. És ez az én „gondolta a fene” interpretációm, amely túlmegy a Kolosi által intencionált értelmén. Hogy szabatosabban fogalmazzak: Kolosi nem veszi észre, hogy tényleg milyen közel került az elvont egyenlőségeszményhez. Holott ő, szándéka szerint, csak azt akarta bizonyítani, hogy a szocializmusban még – a klasszikusok tanítása szerint is – törvényszerűen vannak egyenlőtlenségek, és a rétegződéskutatásnak pont az a hozadéka, hogy ezeket feltárja. Mindez annak ellenére van így, hogy ő *expressis verbis* tagadja, hogy az egyenlőségeszmény alkalmazható lenne mint követelmény. Ezért mondja azt, hogy „át kell gondolnunk egyenlőségeszményünket”. Visszamegy Engelshez, aki kimondja, hogy a cél csak az *osztályegyenlőtlenségek* megszüntetése lehet, nem a *társadalmi* egyenlőtlenségeké. Ennyiben természetesen sem Engels, sem az őt követő Kolosi nem „premarxista”, hanem – a lukácsi értelemben – ortodox (és semmiképp sem sztalinista) marxista. Ha azonban Engels idevonatkozó fejtegetéseit tovább olvassuk, amelyeket Kolosi egyetértően idéz, azt kell látnunk, hogy – amint ez Marxnál is minduntalan előfordul – visszaesik a tudományból az általa egyébként bírált utópikus kommunizmusba. Engels ugyanis olyan jövőbeli társadalmat vizionált, ahol – úgymond – az egyenlőség elveszti minden jelentőségét. Ezt nevezi „racionális” egyenlőségnek. „Kommunista rezsim és megszorított segédesszerek melletti társadalmi fejlődésnek néhány nemzedéke el kell hogy juttassa az embereket oda, hogy ... aki köti magát az ő egyenlő és igazságos termékrészesedésének pedáns kiutalásához, a kétszeres adag kiutalásával tesz majd csúffá.”²⁴ Mi ez, ha nem utópia? Igaz, hogy Engels túlmegy bizonyos vonatkozásban olyan utópiákon, mint a Morellyé, Mablyé vagy Buonarottié,²⁵ amennyiben nem egyenlő termékmennyiséget rendel minden emberhez, hanem elfogadja a szükségletek bővülésének („a szabad egyéniség kifejlődésének”) lehetőségét, gazdagodását. Ámde ehelyett előfeltételezi – néhány nemzedék alatt – egy olyan morális maxima általános, „egyenlő” érvényességét, mely szerint igazságos a különböző szükségletek különböző mennyiségű és minőségű javakkal történő kielégítése. Erre mondták azt már a múlt században is a marxizmus kritikusai, hogy a kommunizmus megvalósítható lenne, ha az emberek angyalok volnának. Nos hát, ennyiben Engels is premarxista, és ha Kolosi azt mondja, hogy „Az osztályantagonizmusok felszámolásával azonban megtettük az első lépést afelé, hogy a struktúra mindig új szempontú és egyre 'igazságosabb' elrendezé-

seivel elinduljunk az egyenlőség jelentésvesztésének útján” (i. m., 23.), akkor ő is ehhez az engelsi premarxista vonalhoz csatlakozik. Sőt, ebben a szellemben foglalkozik azzal a problémával is, hogy mely egyenlőtlenlégek jogosultak és melyek ellen kell küzdeni. Róna-Tas és Andorka állításával ellentétben tehát ő ezt a kérdést „tematikussá” teszi, s nem pusztán metodológiai szempontból foglalkozik vele. Kétségtelen, hogy ez közvetlenül nincs jelen az általam elemzett módszertani alaptanulmányban, de az ezt környező írásokban benne van.

Mindezek alapján nem nehéz válaszolni arra a kérdésre, amelynek már a felvetése is mély averziót váltott ki vitapartnereimből; nevezetesen: lehet-e egy metodológia „jobboldali”. Az én felfogásomban a metodológia abban különbözik a metodikától, hogy az utóbbi a technikák mibenlétének és alkalmazásának kérdéseivel foglalkozik, s mint ilyen teljesen neutrális, az előbbi viszont a módszereket, a metodikát összeforrasztja az elmélettel. Mármint, ha valaki az osztályelmélet talaján áll, ennyiben baloldali még akkor is, ha vannak az osztályok létét elfogadó olyan (például neokonzervatív) elméletek is, amelyek ezután – diametriális ellentétben a baloldali felfogással – az osztálybéke és osztályszolidaritás követelményét támasztják. Baloldali egyenlőtlenlégi elmélet volt például a Szelényié, mert – mint ezt Kolosi nagyon világosan már fentebb idézett írásában megjegyzi – ő „implicite az egyenlőtlenlégek alakulását az osztályszerkezetből vezeti le”.²⁶ Ebből pedig *a contrario* következik, hogy akinek egyenlőtlenlégi elmélete nem osztályelméleten alapul, az nem baloldali, azaz – lévén a balnak a jobb a reflexiók meghatározása – jobboldali. Mindenesetre ez leegyszerűsítően hat, elismerem, s talán nekem is, mint Lukácsnak, idézőjelbe kellett volna tennem a jobb és bal szót. Az általam megidézett helyen, egyik önéletrajzi írásában ugyanis Lukács azt fejtegeti, hogy – mint barátja Bloch – *A regény elméletében* idealista ismeretelméletet, ontológiát (ez a jobboldalosság) ötvözött romantikus antikapitalizmussal (ez volna a baloldalosság).²⁷ Ebben is leegyszerűsítően foglaltatik, hiszen az idealizmus összefonódhat a progresszióval, a fennálló tagadásával. Éppen maga Lukács fejtegette 1918-ban egy vitában, hogy csak történelmi empirikus véletlen, ha azidáig a progresszió a materialista és pozitivisták világnézettel fonódott össze, és meghirdette a progresszív idealizmus filozófiáját a kanti kategorikus imperatívuszra támaszkodva.²⁸

Végezetül ki kell térnem Róna-Tas Ákos élesen exponált averziójára a spekulatív ideológiakritikával szemben. Az averzió teljesen érthető, ha arra a rengeteg hértollnokra gondolunk, akik az elmúlt évtizedekben címkéztek és minősítettek másokat (mondjuk a reakció vagy az imperializmus szekértolója bélyegével), feltételezve – többek között – azt, hogy valahol valakik fenemód tisztában vannak saját érdekeikkel, s mint monolit gonosz cselekszenek. Ezért tartóztatta meg magát a magára valamit adó gondolkodó attól, hogy a „filozófusperben” elátkozottakat megtámadja, holott esetleg számos nézetükkel nem értett egyet. Csakhogy az ideológiakritika (eltekintve aljas felhasználásától) teljességgel legitím módja az interpretációnak, s csak annyit jelent: valaki egy értékposztulátumból kiindulva támad egy másik értékposztulátumot. Az olümposzi istenek a földre szállva vívják tovább harcukat mint értékek csatá-

ját, mondja Weber. Nos, ennek a csatának egyik „technikája” az *előrejelzés*, amikor a kritikus azt igyekszik kimutatni, hogy valamely értékposztulátumból egy konkrét szituációban milyen negatív konzekvenciák adódhatnak, amivel azt reméli, hogy a negatív konzekvencia a vitapartner számára is evidens, vagyis van közös alap, amin vitatkozni lehet. Hadd hozzam magát Kolosit példaként. Már többször idézett, Szelényivel foglalkozó fejtegetéseiben előadja, hogy azért nem értett egyet *Az értelmiség útja az osztályuralomhoz* koncepciójával, mert ő az értelmiség és a káderelit – mint mondja – „mésalliance”-át mint a hatalmi törekvés-ként való leírása az általa pozitívnak tartott folyamat akadályozhatja.²⁹ Nos, ez is – Róna Tas kifejezésével élve – „bizonyítatlan feltevés”.

De hát mi is volt az én „bizonyítatlan feltevésem”? Azt állítottam, hogy a Kolosi-féle rétegződéskutatások hozzájárulhatnak az értelmiségellenes tendenciák felerősödéséhez a politikában. Egy ilyen kijelentés szociológiai szabályszerűségnek tekinti, hogy a szocializmus addigi történetében tendenciaszerűen érvényesült az értelmiségellenesség, s azok a kiinduló feltételek (hogy Poppert idézzem), melyek korábban fennálltak, most sem változtak meg. Nos, bár ismereteim szerint a szocializmusok értelmiségellenes tendenciáiról empirikus kutatás nem volt, ezt „köztudomásúnak” tekintettem. Ha a szociológus csak survey-típusú kutatások alapján tehetne előrejelzéseket, s vak lenne a szeme előtt feltárló valósággal (amelyet a zsurnalisztikától a szépirodalomig számos médium közvetít) szemben, véleményem szerint bornírtságra kárhozná magát. Elég volt összehasonlítani a Bölcsészkar akkori (és mai!) állapotát a Politikai Főiskoláéval (a menzát is beleértve), vagy a Művelődési Minisztériumot a Tervhivatallal, hogy az ember erősödni érezze ama gyanúját, hogy a rezsím nem kifejezetten értelmiségpárti. Vagy hogy egy másik adalékot említsek: az 1985-ös pártkongresszus előtt működött egy Értelmiségi Témata-nács Huszár Tibor vezetésével, amelynek az volt a feladata, hogy felmérje az értelmiség helyzetét. Elég szomorú kép kerekedett ki az összegyűjtött, majd ennek alapján megírt anyagból.³⁰ Ha viszont utólag megnézzük az 1985-ös kongresszus dokumentumaiban az értelmiségről szóló részt, nyomát sem találjuk benne az abban előadott komor helyzetképnek.³¹

Nem tudom megállni, hogy ne fűzzek megjegyzést Róna-Tas Ákos diákcsínyes ötletéhez az „ideológiakritikai programcsomagokról”. Az ötlet engem is felvillanyozott, s alig tudom megállni, hogy elő ne adjak többet is, kezdve, mondjuk, eggyel az ideológiakritikák fölé emelkedő Elbizakodott Kioktató számára. Csak az tart vissza, hogy méltatlannak tartanám Róna-Tas programcsomagjait alkalmazni, például az ő általa is nagyrabecsült Szabó Miklós neokonzervativizmussal kapcsolatos ideológiakritikai munkásságára. Úgyhogy erre is tekintettel csak egy programcsomagot próbálok – ingyen és bérmentve – előterjeszteni, abban a reményben, hogy Róna-Tas Ákos „ki nem fecsegett” ötletei között ez is ott rejtezik:

1. Tisztázd magadban értékposztulátumaidat és higgy is bennük.
2. Támadd meg a tiédde ellentétes értékposztulátumokat, vedesd le belőlük a szerzőik által nem szándékolt negatív következményeket.

3. Tartsd mindig eszedben, hogy mások számára értékposztulátumaik éppolyan szentek, mint neked a tiéd.

4. Készülj fel arra pszichikailag, hogy olyanok is lesznek, akik az előző pont előírásait nem követik.

Befejezésül szeretném elismerni, hogy vitatott írásommal tragikai vétségbe estem. Mikor ugyanis kéziratomat leadtam, nem gondoltam, hogy mire megjelenik, olyan perzekúciós közhangulatba fog illeszkedni, amelyben a baloldali múltúakat célozzák meg egyesek. Bár szubjektíve nem vagyok ezért felelőssé tehető, objektíve mégis, mert könnyelműen bíztam abban, hogy ez nem következik be. Ez az én hübriszem, amelyért Kolosit ezennel megkövetem. Ma már kétszer is meggondolnám, hogy bírálatomat közzétegyem. Abban azért szeretnék bizakodni, hogy tudományunkon belül egy tisztultabb vitaszellem fog meghonosodni. Ha mégsem, akkor Apollinaire-rel fogom levonni a konzekvenciát:

Gyalog akarsz ma hazatérni még Auteuil felé
 Hogy aludni téj óceániai és guineai bálványaid közé

 Ég veled Ég veled
 Véresnyakú nap

Jegyzetek

1. *Replika* 1990, 1, 28–30.
2. „Hegel vallással, állammal stb. szembeni alkalmazkodásáról tehát nem lehet több szó, minthogy ez a hazugság az ő elvének hazugsága”. *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth, Budapest, 1970, 111., I. még: *MEM* I. kötet, 219. sk.
3. Mindezekről I. kandidátusi értekezésemet: *Állami beavatkozás és önkormányzat Magyarországon 1867–1918*. Kézirat. Budapest, 1979.
4. L. pl. Berend T. Iván–Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972. 83–101., 186. sk.
5. Hanák Péter: „Magyarország társadalmi a századforduló idején”, in: *Magyarország története, 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 426–515, különösen 426–427, ahol átveszi Bourdieu-tól a státusz és pozíció fogalmát.
6. Erdei Ferenc: „A magyar társadalom a két világháború között”, in: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 291–323.
7. Bibó István: „A magyar közigazgatásról”, in: *Válogatott tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1986, II. kötet, 469–487.
8. L. Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1987. 306.
9. „A mai társadalom túlnyomóan osztálytagozódású, és pedig tagolódása sajátosan, nagymértékben keresetszerzés szerinti osztálytagozódás. A »művelt« rétegek jellegzetesen rendi presztízsében tartalmaz azonban egy (kívülről nézve legvilágosabban a diplomások gazdasági monopóliumában és társadalmi esélyeiben megtestesülő) szerfölött érzékelhető rendi tagozódáselemet.” Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest, 1982, 339. Hasonló rendies fejleményt regisztrál Weber a bürokráciánál.

10. L. különösen Mombert, Paul: „Zum Wesen der sozialen Klasse”; in: Melchior Palyi (szerk.), *Erinnerungsausgabe für Max Weber*. München und Leipzig, 1923, 239–275; Giddens, Anthony: *The Class Structure of Advanced Societies*. Hutchinson, London, 1973; Bendix, E.–S. Lipset: *Class, Status and Power*. Routledge and Kegan Paul, London, 1974. Parkin, Frank: *Class Inequality and Political Order*. London, 1972; Barbalet, Jack M., „Principles of stratification in Max Weber: an interpretation and critique.” *British Journal of Sociology* 31 (1980), 3, 401–418.
11. Bourdieu, Pierre: „Osztályhelyzet és osztálypozíció”; in: *Társadalmi struktúra és rétegződés*. I. kötet. Budapest, 1973. 169–181. Hajnal István: *Történelem és szociológia*. Klny. Egyetemi Nyomda, 1939.
12. *Történeti struktúraproblémák*. Kézirat. Budapest, 1985. Ennek Erdeivel foglalkozó részét publikáltam: „Harcban az angyallal (Erdei világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején)”. *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. 1986, 252–260.
13. „A dszentroid hivatalnok a Monarchia korában (tézisszerűségek egy hipotézisről)”. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 147–162., továbbá népszerűsítő formában: „A hivatalnok meghasonlása”, *Magyar Nemzet*, 1982. május 22.
14. A konferencia anyagát külön jelentették meg. Előadásom „Posthonoratioren und Pseudobürokraten” címmel a közeljövőben a *Szociológiai Figyelőben* fog megjelenni.
15. Róna-Tas Ákos: „Empirikus rétegződésvizsgálat és spekulatív ideológiakritika. Hozzászólás Kolosi Tamás és Nagy Endre vitájához”. *Replika*, 1990, 2, 19.
16. Grémion, Pierre: *Le pouvoir périphérique. Bureaucrates et notables dans le système politique français*. Seuil, Paris, 1976.
17. Gombár Csaba: „Társadalmunk szerkezete, a történelem és a megértés nehézségei”; in: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Társadalomtudományi Intézet, 1982, 62.
18. Andorka Rudolf: „Hozzászólás a struktúra- és rétegződéskutatások vitájához a *Replikában*”. *Replika*, 1990, 2, 15.
19. *Replika*. 1990, 2, 51.
20. Ld. „Kenyér és kalács... (Egy falukutató szociálkrónikája Tardosbányáról és népéről)”. *Új Forrás*, 1987, 2, 38–40.
21. „Növekedési pólus, legitimitás, notabilizáció”. *Szociológia* 1985/3–4, 252–253.
22. Andorka Rudolf, *i. h.*, 15.
23. Kolosi Tamás: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Kossuth, Budapest, 1983, 21.
24. MEM, 20. kötet. 673.
25. L. Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább...* Magvető, Budapest, 1979.
26. *Replika* 1990, 2, 51.
27. L. Lukács György: *Curriculum vitae*. Magvető, Budapest, 1982, 268–269.
28. L. Lukács György: „Hozzászólás Fogarasi Béla Konzervatív és progresszív idealizmus című előadásához”, in: *Ifjúkori művek. (1902–1918)*. Magvető, Budapest, 1977, 837. sk.
29. Kolosi Tamás, *i. m.* 50.
30. Később az elkészült tanulmányok külön kötetben is megjelentek, l. Huszár Tibor (szerk.): *A magyar értelmiség a 80-as években*. Kossuth, Budapest, 1986.
31. L. *A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa*. Kossuth, Budapest, 1985, 97, 191.